

Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad

Tiina Kala

Niguliste kiriku pastorile magister Thomas Pfütznerile († 1756)¹ omistatud sedelis on Tallinna reformatsioonisündmusi kirjeldatud järgmiselt:

“Aastal 1524, sügisel, pühal ristipäeval, võeti siin vastu Lutheri õpetus, viidi kirikutest minema [püha]kujud, hävitati altarid. Jutlustajad olid härra Johan Lange ja härra Johan Massin.”²

Näiliselt ei ole selles rohkem kui kaks sajandit pärast reformatsiooni teadmata eesmärgil tehtud ülestähenduses midagi huvipakkuvat. Sedelis kirjeldatud sündmusi tuntakse varasematest allikatest. Küsimust tekitab vaid Johan Massina nimi,³ mida 16. sajandi esimese poole Tallinna allikatest pole aga õnnestunud leida.

Kas Johan Massina nimeline jutlustaja Tallinnas tegutses või mitte, ei ole praeguses seoses oluline. Sootuks tähelepanuväärsemaks tuleb pidada viisi, kuidas Pfützneri sedelis reformatsioonisündmusi kujutatakse, ehk milles nähti juba 18. sajandi esimesel poolel nende sündmuste tuuma – nimelt kirikute rüüstamises ja luterlike jutlustajate tegevuses. Pildirüüste kui konkreetne dateeritav sündmus on omandanud peaaegu et Tallinna reformatsiooni avapaugu tähenduse.

Ka on Pfützner tahtlikult või tahtmatult tekitanud seose, mille kohaselt Lutheri õpetuse vastuvõtmine tähendas peaaesjalikult kirikute puhastamist katoliiklikust atribuutikast.

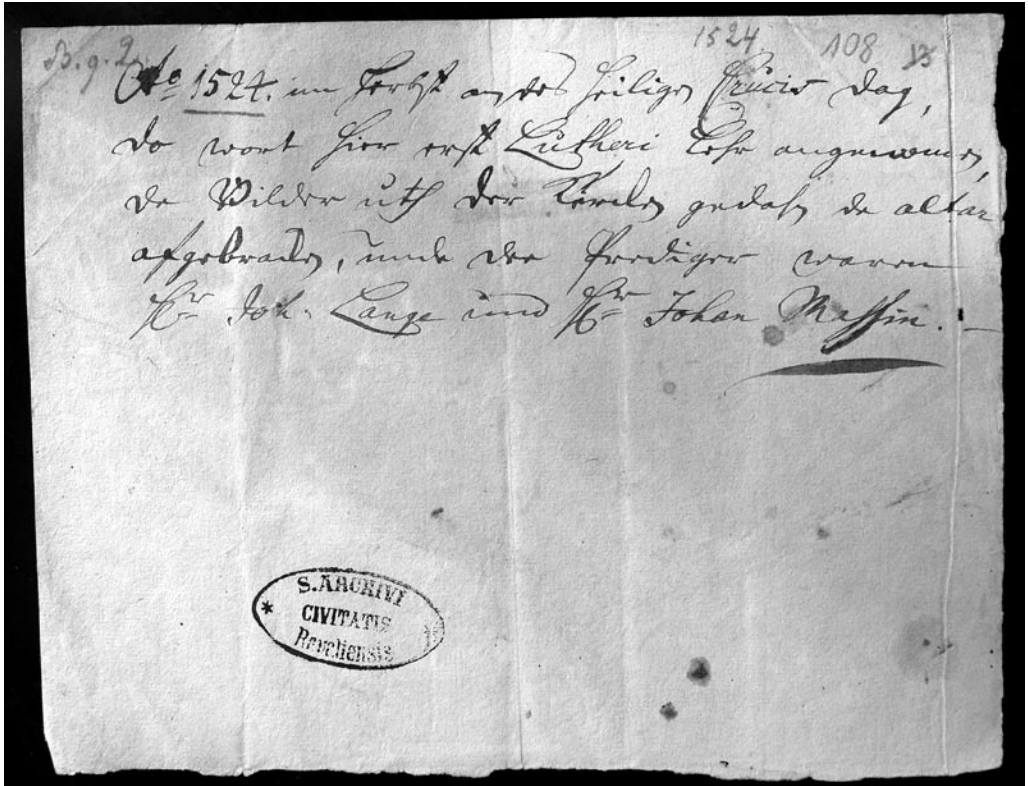
Loomulikult ei saa pidada Pfütznerit üksinda sellise reformatsioonikäsitluse eest vastutavaks. Tegemist pidi olema usupuhastuse sündmuste üldlevinud esitamisviisiga. Käsitlusväärtuse annab sedeli tekstile pigem mitte selle sisu, vaid vorm – just nende teatud sündmuste ülesmärkimine eraldi lehele. Hiljem on lähenemisest, mille esindajaks Pfützneri sedelit võib pidada, kasvanud historiograafias välja arusaam reformatsioonist kui Liivimaa ajaloos ülitähtsast sündmusest.

Reformatsioon on ajalookirjutuses väga kirglikult käsitletud teema. Puudutab see ju äärmiselt teravalt religioosset ja rahvuslikku identiteeti, samuti võimu ja suurte sissetulekute ümberjagamist. Arvamusi leidub seinast seinast, alates reformatsiooni esitamisest rahvusliku, keelelise ja religioosse vabastajana kuni usupuhastuse kui üdini ebaõnnestunud ettevõtmise kontseptsioonini. Kui identiteediküsimused on suurema kaalu saanud pigem reformatsioonijärgsetel sajanditel, jagades

¹ Vt. tema kohta: H. R. Paucker. *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge*. Reval, 1849, lk. 359, 366.

² TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2, fol. 108r (originaali kirjaviisi muutmata): “Anno 1524. im Herbst am des heiligen Crucis dag, do wort hier erst Lutheri lehr angenomen, de Bilder uth der Kercken gedahn de altar afgebracken, unde dee Prediger waren Herr Joh. Lange und Herr Johan Massin.”

³ Vt. lähemalt: L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig und Riga, 1919, lk. 279, 283.

Niguliste kiriku pastorile Thomas Pfütznerele (surn. 1756) omistatud sedel, milles kirjeldatakse reformatsiooni algust Tallinnas. TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2, fol. 108r.

selle teemaga tegelevad ajaloolased laias laastus kahte leeri, siis küsimus sissetulekust on olnud terav kogu kirikuajaloo vältel.

Moodsas ajalookirjutuses hõlmab reformatsiooni käsitlemine lisaks usulistele ka poliitilisi, keelelisi, jutlustamisalaseid, kirjasõna ja trükikunsti seoseid puudutavaid jm. probleeme, seega polegi enam nii hõlbus vastata küsimusele, mis on reformatsiooniajalugu. Seisukohad lahknevad ka selles osas, kui tähtsaks tuleks reformatsiooni pidada. Arutledes usupuhastuse käigu üle Põhja-Saksa linnades, leiab Johannes Merz, et puhtalt linnaajaloolisest perspektiivist

lähtudes võiks väita, et “linn oli reformatsiooni arengu seisukohalt väga tähtis, reformatsioon linnale aga pigem teisejärguline”.⁴

(Balti)saksa ja eesti ajalookirjutuses pärinevad usupuhastusega seotud hinnangud ja otsustused enamasti luterliku leeri esindajatelt, mis jätab nende uurimustele sageli jälje ka siis, kui religiooniküsimused ei ole asjaomastele uurijatele isiklikult olulised.⁵ Seda, et reformatsioon oli vähemalt sotsiaalses ja kultuurilises mõttes positiivne sündmus, võetakse eeldusena, mida ei ole vaja tõestada.⁶ Reformatsioonisündmuse on püütud siduda

⁴ J. Merz. Landstädte und Reformation. – Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung 7 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 57). Hrsg. v. A. Schindling, W. Ziegler. Münster, 1997, lk. 107–135, siin lk. 109.

⁵ Nt. L. Arbusow. Die Einführung der Reformation; O. Pohrt. Reformationsgeschichte Livlands. Ein Überblick. Leipzig, 1928; A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit. Teil 1. Vom Vorabend der Reformation bis zum Tode Wolters von Plettenberg (1510–1535). Bonn, 1998, lk. 109–135.

⁶ Nii nt. J. Kivimäe. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis III. Koost. J. Kivimäe. Tallinn, 1987, lk. 33–56. Luterlikest eelarvamustest vabama käsitluse näitena võib nimetada: I. Põltsam. Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliikliku kirjasõnaga? – Tuna 2000, nr. 2, lk. 13–19.

ka Liivimaa poliitilise ajalooga,⁷ veenvaid tulemusi ei ole sellised katsed aga andnud.

Pärast Leonid Arbusow nooremat on raske tuua Liivimaa reformatsiooniajaloo, sealhulgas Tallinna sündmuste kohta käibele uusi fakte. Mänguruumi võib pigem võita uute raskuspunktide ja hinnangutega. Ka järgnevas käsitletakse seetõttu enamalt jaolt tuntud tõsiasju ja tuttavaid allikaid. Ent kui seni on neid allikaid pruugitud esmajoones kui üleskirjutusi sündmuste kohta, siis järgnevalt peatutakse lähemalt ka allikate vormil ja iseloomul ning sellel, millises kontekstis reformatsiooniajaloo seotud teated neis esinevad. Vaatluse alla tulevad aastad 1524–1531, mida võiks tinglikult nimetada reformatsiooni esimeseks faasiks Tallinnas, kusjuures põhirõhk langeb aastatele 1524–1525. Kuigi sellise perioodivaliku kirjutavad osaliselt ette allikad, on ka nende aastate sündmuste iseloomu põhjal alust arvata, et just siis pandi alus pöördle Tallinna kirikuelus.

Esimesed teated reformatsioonisündmustest Tallinna allikates pärinevad 1524. aasta kevadest.⁸ 1531. aastal surid evangeelsed jutlustajad Johann Lange ja Zacharias Hase katku, toimus tulekahju dominiiklaste konvendis, mis muutis kasutamiskõlbmatuks eesti kogudusele määratud Katariina kiriku.

Nende aastate jooksul on allikates selgelt jälgitav rae osavõtt linna kirikuelu ümberkorraldamisest, evangeelse jumalateenistuskor-

ra kehtestamiseni Tallinnas tollal aga veel ei jõutud.⁹

Võrreldes näiteks Põhja-Saksa hansalinnadega võitis reformatsiooni liikumine Tallinna linnavõimude toetuse väga vara, asjade niisugusele käigule pole aga seni õnnestunud ühest veenvat põhjust leida. Lühidalt kokku võttes on reformatsiooni tausta kirjeldatud järgmiselt: 16. sajandi alguseks oli katoliku vaimulike saamahimu ületanud rahva taluvuse piiri, kirikuteenistuse sisu jäi inimestele kaugeks ning kõik see põhjustas rahulolematust. Samal ajal kuulutasid evangeelsed jutlustajad aga puhast jumalasõna ning paljastasid katoliiklike kuritarvitusi. Pärast niisugust selgitustööd pidi muidugi iga mõistlik inimene vana väärusu kõrvale heitma. Selline pilt jääb ka siis, kui see on esitatud detailsemalt kui siin, mitte ainult liialt must-valgeks, vaid ka allikatest ei ilmne asjade niisugune käik. Ei ole selge, kes olid täpsemalt need, kelle huve katoliku vaimulike ebaväärikus ning õpetuse ja kirikuteenistuse sisulised ebakõlad, mõistusevastatus või lihtsalt arusaamatus häirisid.

Üldine rahulolematuse katoliku kirikuga ja vastuolud kiriku sees, millele mõned uurijad on viidanud,¹⁰ allikatest ei ilmne. Rahulolematuse tõendina toodud vahejuhtumid, milles üheks osapooleks oli mõni kiriklik institutsioon või vaimulikust seisusest isik, on vaid üksikkonfliktid.¹¹ Selletaolisi tuli ette ka varem¹² ning valdavalt ei olnud need seotud

⁷ Vt. nt. J. Heyde. "Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen ..., dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr erwachse". Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland. – Nordost-Archiv, N. F. Bd. XIII/2004. Aspekte der Reformation im Ostseeraum. Lüneburg, 2005, lk. 267–287.

⁸ Alfred Ritscher on juhtinud õigusega tähelepanu asjaolule, et kuigi enne 1524. aastat ei ole Tallinna allikates reformatsioonist mingit märki, käibib historiograafias väide, et tollal oli reformatsioon Tallinnas juba kanda kinnitanud. Vt. A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 112. Kaudseid andmeid kasutades oletab Leonid Arbusow, et luterlikud jutlused algasid Tallinnas 1523. aasta sügisel (L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk. 280–181). Vt. ka nt. O. Greiffenhagen. Luthers persönliche Beziehungen zur Revaler Reformation. Reval, 1933, eriti lk. 2–3.

⁹ Esimese Liivimaa linnadele mõeldud jumalateenistuskorra koostas Riia rae ülesandel Johannes Briesmann, kelle töö trükiti 1530. aastal Rostockis. Selle jumalateenistuskorra kasutuselevõtt Tartus, Riias ja Tallinnas kiideti heaks Wolmari maapäeval 1533. aastal. Vt. A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 129.

¹⁰ Nt. A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 109; J. Kuhles. Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 10). Hamburg, 2007, lk. 39–56.

¹¹ Vt. selliste vastuolude kohta nt. A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 110–111 ja 116–117, samuti J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk. 46–49.

¹² Nt. nn. koolitüli 15. sajandi teisel veerandil. Vt. selle kohta: B.-U. Hergemöller. Der Revaler Kirchenstreit (1424–1428). – Hansische Geschichtsblätter 109 (1991), lk. 13–41.

usulistest töekspidamistega. Tüli osapoolteks olid tavaliselt ilmikvaimulikud ja kloostrid või ka linn ja kloostrid. Samas ei leidu reformatiooni eel ja kestel allikates mingeid tõendeid usulistest vastuoludest all-linna katoliiklike ilmikvaimulike ja linlaste vahel.

Nii allikates kui ka ajalookirjutuses on väga palju manipuleeritud väljendiga “puhas jumalasõna”, pole aga tõendeid selle kohta, mida õigupoolest mõisteti puhta jumalasõna või evangeelse jumalateenistuse all näiteks 1520. aastate Tallinnas. Tolleaegsetest katoliiklikest või luterlikest jutlustest pole sõnagi säilinud. Ükski Tallinna reformatioonitegelane ei ole endast maha jätnud religioosseid kirjatöid. Nii jääb ainukeseks kohaliku reformatioonimõtte esindajaks Wanradt-Koelli katekismus ning sedagi vaid tinglikult, sest pole teada, kus Klevest pärit Simon Wanradt oma katekismuse kirjutas.¹³

Tallinna dokumendid ei anna varastest reformatioonisündmustest mingit süstemaatilist ülevaadet, see on aga iseloomulik tollase asjaajamise kõigile valdkondadele: 15. sajandi üsna kindel linnaraamatute süsteem asendus 16. sajandi algupoolel järk-järgult lohakate mustanditega lahtistel lehtedel ja poognatel. Loomulikult kasutati selliseid ülestähendusi ka varem, ent nüüd hakati üha vähem tähelepanu pöörama linnasisese asjaajamise käigus tekkinud dokumentide puhtale ümberkirjutamisele ja valdkondade kaupa korrastamisele.

See teeb kõne all oleva, juba niigi keerulise ajajärgu käsitlemise veelgi tülikamaks. Ladusa jutustuse reformatioonisündmustest oleme pärinud hilisematelt luterlikelt pastoritelt, kelle retoorika on kohati äravahetamiseni sarnane sajandeid tagasi tarvitatud paganlike pruukide vastu suunatuga.¹⁴

Väga oluliseks, ent seni lahendamata küsimuseks jääb, miks asus Tallinna raad nii kiiresti toetama reformaatorite leeri. Katolikuajal oli magistraadil raehärradest eestseisjate kaudu kirikute ja seekide rahaasjadest hea ülevaade.¹⁵ Kirikhärrade valimise korrast katolikuajal ei ole peaaegu midagi teada, arvukad vikaarid,¹⁶ kes teenisid kõrvalaltarite juures, valiti aga annetajate – nii üksikisikute kui ka korporatsioonide poolt. Niisiis oli linlastel kirikuasjades suur sõnaõigus. Võimalus altarite ja teenistuste ülalpidamiseks annetatud kapitalidest raha laenata aitas edendada äri, osaga altarikapitali intressidest peeti ülal annetajate sugulasi jne. Linnas, kus ilmalik pangandus peaaegu puudus (või piirdus rahalaenajatest üksikisikutega), ei saa sellise süsteemi majanduslikku ja sotsiaalset tähtsust kuidagi alahinnata.

Ka poliitiline olukord ei olnud reformatiooni-ideedega kaasaminekuks 1520. aastatel soodne. Viidates Wormsi ediktile, keelas Lübecki raad 1524. aastal oma linnas reformatiooni-ideede kuulutamise, 1525. aastal järgnesid sellele eeskujule hansalinnad Ham-

¹³ Vt. K. Altof-Telschow. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas / Die ältesten estnischen Bücher in Tallinna (Reval). Koost. L. Kõiv, M. Luuk, L. Petina, U. Sildre. Tallinn, 2000, lk. 63–77, siin lk. 66–68.

¹⁴ Balthasar Russow kirjeldab Liivimaa reformatioonisündmusi järgnevalt: “Anno 1522. by disses Meisters regeringe, hefft dat Licht des hilligen Euangelij in den Lyfflendischen Steden angefangen tho luechten, vnde also ydt de Luede tho dem rechten vorstande Goedtlikes wordes vorluechtet hadde, dat se nu des Pawestes schendtliken miszbrueck vnd vorfoeringe, sehen vnd erkennen konden, hebben se stracks einen Krych mit den hoelten goetzen, in den dren Steden, Riga, Reuel vnde Doerpte, angefangen, vnde de Kercken gestormet, de Goetzen daruth vorbannet, vnde de Monstrantien, Kelche, vnde allerley kercken geschmide, wech gefoeret, dat men nicht weth, wor ydt gebleuen ys. Solcken Krych hebben etlike vth einem Christliken yuer, den miszbrueck vth der Kercken tho bringende, etlike auerst vnder dem schyne des Euangelij, dat rapiamus tho spelende, angefangen.” (Balthasar Russow. Chronica Der Prouintz Lyfflandt... Augustin Ferber, Rostock, 1578, lk. 57v–58r). Vt. reformatiooni alguse kirjeldust Christian Kelchi kroonikas: Christian Kelch. Liivimaa ajalugu. Tlk. I. Leimus. Tartu, 2004, lk. 128–131.

¹⁵ Kuigi vastavad normatiivsed allikad puuduvad, näib, et kahest kirikueestseisjast pidi vähemalt üks olema raehärra, ent pole välistatud, et seda võisid mõnikord olla ka mõlemad.

¹⁶ 1520. aastal oli Toompeal ja all-linnas kokku 85 preestrit. Vt. A. Mänd. Hans Bouwer, kaupmees. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 10). Tallinn, 2006, lk. 60–89, siin lk. 80, viide 78.

burg, Lüneburg ja Rostock. Nende otsustega keelati sõnaselgelt ka luterlikud jutlused ja Lutheri tööde levitamine.¹⁷ Ka ei paista Tallinnas olevat olnud häid eeldusi teoloogiliseks diskussiooniks, mille käigus uute mõtete eeliseid oleks saanud demonstreerida. Väärub märkimist, et kui Saksamaal olid evangeelse liikumise vastu suunatud sammud peaaegu alati seotud Martin Lutheri nimega, ei võtnud Tallinna raad ja gildid normatiivsetes allikates Lutheri nime 1520. aastate esimesel poolel tavaliselt suhu.¹⁸ Niisiis, kui Saksamaal rääkisid usu-uuendajad ja kirikuelu ümberkorraldajad Lutherist, ei sattunudki Tallinna raad oma ümberkorraldusi tehes, ent samaaegselt Lutheri-retoorikat vältides tegelikult Saksamaal rakendatud katoliiklike meetmetega formaalselt võttes vastuollu.

Dominiiklased

Kõige radikaalsemaid samme võeti evangeelse liikumise ajal Tallinnas ette dominiiklaste konvendi vastu. Kerjusordud said kõikjal reformatsioonist haaratud aladel kannatada ning langesid repressioonide ohvriks kiiremini kui teised katoliiklikud institutsioonid. Seda on muu hulgas seletatud asjaoluga, et ilmalikud võimud suhtusid neisse oluliselt hooletumalt kui patronaadisidemetega kindlustatud kogudusekirikutesse või kloostritesse.¹⁹ Vähemalt Tallinna puhul on selline seletus siiski ebapiisav – paljudel linlastel olid jutlustajavendadega tihedad, sealhulgas varanduslikud sidemed.²⁰

Kerjusvendade konvendid olid esimesed nii Tallinnas, Riias kui ka Tartus, mille linnavõim laiali saatis ja mille vennad minema kihutati. Allikates – need pärinevad aga ülekaalukalt vastaspoolelt – etendas kerjusvendade vastu suunatud rünnakus peamist osa nende varandus, täpsemalt selle suurus ja selle hankimise viis, mis just nagu oleks riivanud linlaste õiglustunnet. Religioosne moment on sellele tundele küll pigem uurijate poolt tagantjärele lisatud.

Kindlasti pole tähtsusetu, et just dominiiklaste ordus töötati luterliku reformatsiooniliikumise puhkedes välja tugev vastuprogramm. Selleks olid vendadel juba enne Lutheri ideede levikut head eeldused, näiteks teoreetilised tööd ekklesiooloogia alalt,²¹ mida reformatsiooniaegses võitluses kasutati. Nimetada tasub näiteks *magister sacri palatii*'d, dominiiklast Silvester Mazzolinit (teisiti Prierias) ning tema tööd “Errata et argumenta Martini Luteris” või Ambrosius Catharinus Polituse “Apologiat”. Mõlemad ilmusid 1520. aastal.²² 1524. aasta kevadel pöördus Tallinna konvendi lektor Thomas de Reken (kes dominiiklaste tavaasad arvestades kindlasti ei reisinud üksi) tagasi Pariisist, dominiiklaste tähtsaimast hariduskeskusest.²³ Kindlasti ei olnud värsked luterlusevastased “võitlusvahendid” Rekenile ja tema kaaslastele tundmatud ning see etendas ehk oma osa ka Tallinna konvendi saatuses.

Esimene raekorraldus, mis viitab reformatsiooniliikumisele Tallinnas, pärineb 1524. aasta aprillist.²⁴ Tegemist oli jutlustajavenda-

¹⁷ Vt. W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten. Lübeck, 1981, lk. 173 jj.

¹⁸ V. a. mõne erandiga. Vt. nt. Tallinna rae kirju Tartu piiskopile 1522. aastast: G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. 3. Aufl. Reval, 1885, lk. 207–208.

¹⁹ K.-B. Springer. Die deutschen Dominikaner in Widerstand und Anpassung während der Reformationszeit (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens 8). Akademie Verlag, 1999, lk. 336.

²⁰ Vt. T. Kala. Vend Lucas, dominiiklane. – Kümme keskaegset tallinlast, lk. 177–206, siin lk. 194–197.

²¹ Vt. nt. U. Horst OP. Zwischen Konziliarismus und Reformation. Studien zur Ekklesiologie im Dominikanerorden (Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae. Dissertationes Historicae, fasciculus XXII). Roma, 1985, lk. 126.

²² U. Horst. Zwischen Konziliarismus und Reformation, lk. 146, 162.

²³ T. Kala. Euroopa kirjalkultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 5). Tallinn, 2001, lk. 102.

²⁴ W. Ebel. Das Revaler Ratsurteilsbuch (Register van affsproken) 1515–1554. Göttingen, 1952, nr. 126.

de konvendi priorile suunatud raekohtu otsusega, milles dominiiklastelt nõuti, et nad ei astuks oma jutlustega üles Johan Lange, Zacharias Hase ja teiste evangeelsete jutlustajate vastu, sest see segab avalikku korda.²⁵ Pole sugugi kindel, kas Tallinna raad, tavalinlastest rääkimata, oskas evangeelseid jutlusi seostada tollal mingi olulise, kaugeleulatuvate tagajärgedega usu-uuendusliikumisega. Jutlustamine oli hiliskeskajal väga laialt levinud ja sisuliselt hästi arenenud, ringi liikus palju rändjutlustajaid.²⁶ Järjekordsete selletaoliste väljajailmumine ei pruukinudki esialgu äratada muud tähelepanu kui see, et dominiiklased astusid nende võõrsilt tulnud kõnemeeste vastu teravalt välja. Just mendikandid võisid Lange ja Hase Tallinna saabudes kõige paremini aru saada, milline oht katoliku kirikule nende uustulnukatega kaasnes. Loomulikult ei saanud selleks ajaks Saksamaal ja ka Riias aset leidnu olla Tallinna raele tundmatu, pigem olid raehärrad ja gildivennad aga tuttavad nende sündmuste poliitilise ja majandusliku kui usulise küljega.

1524. aasta aprilli kohtuotsusest on näha, et raad ei mõista evangeelsete jutlustajate tegevust hukka. Niisiis pidid nad oskama end raele näidata kui mitte meelepäraste, siis vähemalt talutavatena, neil võis kaasas olla soovituskirju, nende jutlused ei pruukinud vähemalt esialgu katoliiklust otseselt õõnestada. Nii Langel kui ka Hasel puudus selleks tegelikult isegi süstemaatiline ettevalmistus. Esimene luterlikus mõttes väljaõppinud jutlustaja Tallinnas oli 1524. aasta suvel saabunud Herman Marsow,²⁷ tema tulek ei toonud aga usupuhastajate leeri õiglust, rahu ega korda. Reformatsiooni usuliste juhtfigureid vahel oli 1520. aastail palju tülisid ja näotuid intsidente, nende õpetuses valitses ebaühtlus ja kohati sai seda vaevalt pidada luterliku teoloogia puhtaks edastuseks.²⁸

Rae aprilliotsuse tähelepanuväärne osa seisneb selles, et dominiiklastele keelati edaspidi kõik eestikeelsed (*undeutsche*) jutlused, saksakeelsetes jutlustes ei tohtinud nad aga kuulutada muud kui “puhast jumalasõna”.²⁹ Niisiis ei ole “puhas jumalasõna” 1524. aasta Tallinnas veel konfessionaalsusega seotud mõiste. Pigem näib, et sellega on lihtsalt mõeldud püsivast religioossete teemade juures. Segaseks jääb, mis peitus eestikeelsete jutluste keelamise taga. Kas oli eestlaste näol tegu linnarahva rahutuma osaga või oli rael eestikeelsete jutluste sisu raskem kontrollida? Viimane on ebatõenäoline. Raekohtu otsusele pidi eelnema mingi kaebus dominiiklaste priorile või Lange ja Hase poolt, mille sisu aitaks ehk sündmuste tausta selgitada. Tolleaegsete, enamasti üsna lünklikult säilinud kohtudokumentide seast ei ole seda aga õnnestunud leida.

1520. aastate jooksul esineb Tallinna rae ja gildide allikates korduvalt nõue jutlustada mitte midagi muud kui vaid puhast jumalasõna. Kas võib oletada, et toleaeagsed katoliiklikud jutlused olid suunatud mitte ainult evangeelse (luterliku) usuvoolu vastu, vaid sisaldasid ka mingeid sotsiaalkriitilisi elemente, mis võisid põhjustada rahutusi? Allikad ei anna sellele vastust, küll aga torkab silma, et Tallinna raadi ei huvitanud 1520. aastatel põrmugi liturgia, ei katoliiklik ega luterlik, vaid üksnes jutlused, s. t. see, mis võis kuulajatele edastada mingit sõnumit.

1524. aasta 28. mail esitas raad dominiiklastele kaheksa punkti nõudmisi, millest enamik puudutas konvendi varandust ja õigusi, muu hulgas aga rõhutati ka, et vennad ei tohi jutlustes kasutada oma isiklike *exemplum*'eid (*iwe drome vnde fabulen vnde exempla*).³⁰ *Exemplum*'eid – lühikesi, lõõvaid ja meeldejäävaid, moraliseeriva sisuga elulisi lugusid – kasutati jutlustes

²⁵ Vrd. ka A. Ritscher. *Reval an der Schwelle zur Neuzeit*, lk. 112.

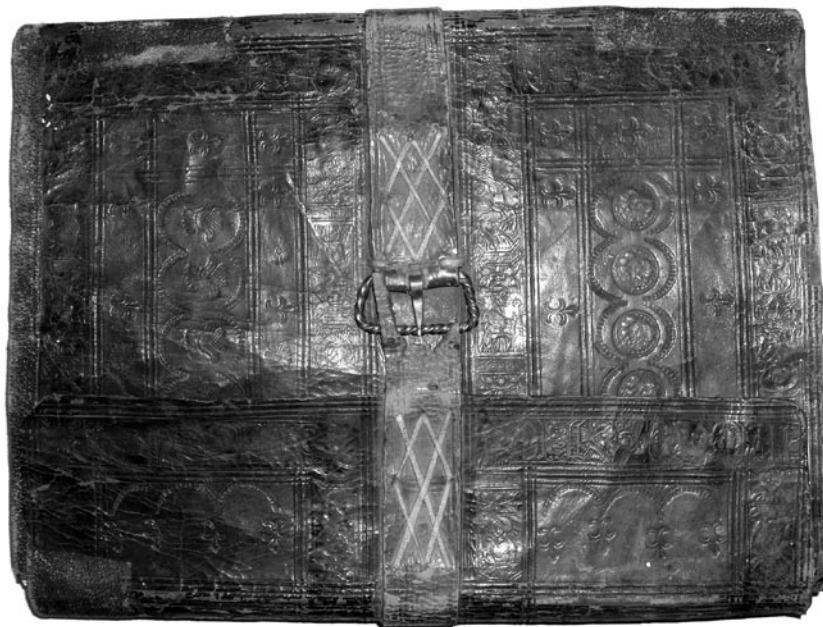
²⁶ Vt. nt. A. Pettegree. *Reformation and the Culture of Persuasion*. Cambridge, 2005, lk. 12–17.

²⁷ A. Ritscher. *Reval an der Schwelle zur Neuzeit*, lk. 113.

²⁸ Vt. nende tülide kohta: L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation*, lk. 692–700.

²⁹ Vrd. L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation*, lk. 287.

³⁰ T. Kala. Euroopa kirjakuultuur hiliskeskajasetes õppetekstides, lk. 102. Vt. konvendi prokuraatori David Sliperi ülestähendusi rae nõudmistele kohta samas lk. 265–267.

Tsunftiskraade ja Tallinna rae reformatsiooni-aegsete määruste ärakirju sisaldav köide raearhiivis. TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5.

laialt, neid ringles mahukate kollektsooni-dena. *Exemplum* ei olnud retoorilise žanri-võttena võõras ka luterlikule jutlusele. Kas ei võinud üks raehärradele meelehärmi tekitavatest küsimustest olla see, et dominiiklased kippusid kasutama mitte lihtsalt traditsioonilisi *exemplum*'eid, vaid oma-poolseid, võib-olla pigem päevapoliitikat puudutavaid lisandeid?

Tuleb ka arvestada, et katoliiklik teoloogia oli alates konsiliaarliikumisest teinud läbi palju muudatusi. 16. sajandi algul ei kujutanud see endast toda ebaratsionaalset, kivinenud ja formalistlikku õpetust, millisena luterlik leer seda tagantjärele soovinuks näha. Ääremaadel nagu Liivimaa huvitas katoliikliku teoloogia uuem areng peale mendikantide ehk üsna väheseid vaimulikke ning evangeelsetel jutlustajatel ei olnud kuigi raske oma kuulutustöö huvides ära kasutada tavalisi inimlikke kuritarvitusi, mida siinses katoliku kirikus esines.

Raad ja gildid

Ükski kesk- või varauusaegne Tallinna alikas ei käsitle süstemaatiliselt kirikuelu (ümber)korraldamist. Ka 1520. aastate uuen-dusi puudutavad ülestähendused leiduvad läbisegi muude teemade kohta kirjutatuga – kirikuelu oli vaid üks osa raehärrade tol-leaegsetest igapäevastest töömuredest. Valik 1520. aastate raemäärusi on säilinud kaasaegsete ärakirjadena köites, millest suurem osa on pühendatud tsunftiskraade ärakirjadele.³¹ Seetõttu nimetame seda köidet järgnevalt skraaköitek. Kolmkümmend lehekülge sellest köitest on pühendatud 1524.–1525. aastate raeotsustele,³² mille on üles kirjutanud tollane raesekretär Marcus Tirbach.

Esimene osa nendest korraldustest pärineb 1524. aasta 3. septembrist, s. o. mõni kuu pärast dominiiklastevastaseid määrusi. Naistel keelati “üldise heaolu huvides” kallite ehete, vääriskivide ja uhkete kleitide kandmine kolme

³¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5.

³² Kiriklike küsimustega seotud otsuseid on avaldatud ja refereeritud nt. Fr. Bienemann. Die Anfänge unserer Reformation im Lichte des revaler Rathsarchivs. – Baltische Monatsschrift 29 (1882), lk. 431–460, siin lk. 438–453; Fr. Bienemann. Aus Livlands Luthertagen. Reval, 1883; A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 120–121.

marga suuruse trahvi ning ehte konfiskeerimise ähvardusel, samuti pruutkleitide ülemäärane kaunistamine. Suurgildi vendade naised tohtisid kanda kaheloodist peahet, teiste gildide naised poolteiseloodist. Edaspidi tuli kõigi naiste ehte suhtes sisse seada kaalu- ning karusnahkadele suurusepiirang ja viimasest teatada ka koosneritele.³³ Pulmade pidamisel pidi piirduma mahakuulutamisega Pühavaimu kirikus ja söömaajaga gildimajas, loobudes seni kombeks olnud õllejoomistest ja muudest liialdustest. Prostituutidele keelati üldse igasuguste ehte ning paremate riiete kandmine.³⁴ Kui viimane punkt välja arvata, paistab valdav osa nendest piirangutest puuduvat ainult gildide, eeskätt Suurgildi liikmeid.

Sellised luksusmäärused on 16. sajandile üsna iseloomulikud, mis aga võis Tallinna raadi just sel ajal nende väljaandmisele tõugata? Esmajärjekorras puudutasid kehtestatud kitsendused ju rae oma ringkonda! Tubli luterlane sooviks selles tõenäoliselt näha evangeelsete jutlustajate selgitustöö tulemusel rae seas tärganud püüdu tagasihoidlikkuse voo- ruse poole. Kui aga meenutada eespool kirjeldatud dominiiklaste-vastast määrust, pole ehk välistatud, et linnas valitses tollal teatud sotsiaalne rahutus ja raad otsustas naiste väljanägemise osas sõna võtta mitte linlaste moraalse palge puhtuse huvides, vaid luksusega liialdamisest põhjustatud avalike rahutuste vältimiseks.

Ülalkirjeldatud määrustele järgnevad skraaköites kaubandust puudutavad artiklid: keegi ei tohtinud Rootsi laevadelt enne midagi osta, kui laev oli sadamasse jõudnud,

ankrusse heitnud ja purjed kokku rullinud. Ka ei tohtinud mittekodanikud sadamas ega linnavärvate ees kaubitseda. Mõlema üleas- tumise eest oli ette nähtud 10 marga suurune trahv. Kui mõni teener või sell aga eesti või rootsi talupoegi kauplemise juures pettis või midagi neilt vägivaldselt ära võtta püüdis, pidi ta selle eest raekohtu ees vastust andma.³⁵

Luksus- ja kaubandusmääruste järel on skraaköites ära toodud evangeelsete pastori- te Johan Lange, Zacharias Hase ja Herman Marsowi 13 punktist koosnevad ettepanekud Tallinna kirikuelu ümberkorraldamiseks.³⁶ Need on arvatavasti pärit ajavahemikust 3.–18. september 1524. Lühidalt kokku võt- tes panid pastorid ette valida evangeelne ülempastor, luua kummagi kogudusekiriku juurde ühislageas, mille majandamist pidid korraldama jumalakartlikud eestseisjad, lõ- petada katoliku vaimulikele tasu maksmine, trahvida prostituute, keelata dominiiklastele jutlustamine ning linlastele Toompeal pee- tavatel katoliiklikel jutlustel käimine. Taas tasub märkida, et siin räägitakse nimelt ka- toliiklikest jutlustest, s. t. võimalikust kihu- tustöö vahendist, mitte aga katoliiklikest ki- rikuteenistustest üldse.

19. septembril kogunesid raad ja linna- kogukonna (s. t. gildide) esindajad raekotta, et valida evangeelne ülempastor, kelleks sai Johan Lange. Seejuures otsustati, et kumma- gi kogudusekiriku juurde tuleb lisaks valida evangeelsed vaimulikud, kes muu hulgas pi- did korraldama vaeste ja haigete eest hoo- litsemist.³⁷ Samal päeval valiti ka ühislagea eestseisjad.³⁸

³³ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 77r–77v.

³⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 77v–78r.

³⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 78r–78v.

³⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 79r–81r.

³⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 81r–81v.

³⁸ Niguliste kiriku juurde: raehärra Simon van Werden, Suurgildi liikmed Vincentius Schonenberch ja Rotger Boisman, Kanuti gildi liikmed Meynhart Dreues ja Claws Schriuer, Olavi gildi liige Heyne Morken ja Hans Scharpe ning mustpea Pauwel Mencke. Oleviste kiriku juurde: raehärra Ewert Hessels, Suurgildi liikmed Jurgen van der Heyde ja Peter Kleuinghuszen, Kanuti gildi liikmed Fabian Belou ja Claws Reder, Olavi gildi liikmed Hans Wytkop ja Hermen Korszwerter ning mustpea Tonnies Smit (TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 82r. Vrd. A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 119. 1525. aasta ülestõusmispühade ajal valis raad ühislagea eestseisjateks Oleviste kirikus taas Jurgen van der Heyde ja Peter Kleuinghuszeni (TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 1r), Niguliste ühislagea eestseisjad olid raehärradest vähemalt veel 1526. aastal endiselt Vincentius Schonenberch ja Rotger Boisman (TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 2v).

Järgnevalt puudutatakse skraaköites tuntud episoodi, mida eestikeelses ajalookirjutuses on tavaks nimetada pildirüüsteks (sks. *Bildersturm*). Tegemist on ebaõnnestunud otsetõkelise terminiga, mis annab vastavate sündmuste sisu edasi puudulikult ja eksitavalt. Alamsaksa *bilde* (*belde, belt, bilt*) tähendab kirikuvara puhul eeskätt pühakuju, mitte -pilti. Lisaks rööviti või lõhuti “pildirüüste” käigus ka palju muud peale pühakujude: altariistu, tekstiile, valgusteid, raha jne. Järgnevalt tähistame neid sündmusi seega sõnaga *kirikurüüste*.

Tallinna kirikurüüste kuupäevaks on juurdunud tava järgi peetud 14. septembrit – risti ülendamise päeva. Nii on selle sündmuse skraaköites dateerinud Marcus Tirbach ja nähtavasti on just see allikas olnud aluseks hilisematele dateeringutele. Suurgildi tole-aegses vendaderaamatus on sama sündmust dateeritud 23. septembriga.³⁹ Skraaköitesse ümber kirjutatud määrusega nõutakse kõigilt, kes Oleviste, Pühavaimu ja dominiiklaste kirikust väärtasju röövisid, röövitu kiiret tagastamist. Märkimist väärib aga sellele korraldusele järgnev lause: kõik, kellel on Niguliste kirikus pühapilte või -kujusid, peavad need laskma eelolevaks pühapäevaks (s. t. kahe päeva jooksul) sealt minema viia, vastasel korral need konfiskeeritakse.⁴⁰ Järelikult ei käsitletud annetatud, või õigem oleks öelda deponeeritud, esemeid kiriku omandina, vaid eraomandina. Kas raad tahtis selle käsuga kirikuvalu ümberkorraldamist kiirendada või hoopis kodanike varandust kaitsta? Andis ju kirikurüüste küllalt põhjust karta, et pühakojad ei ole sedalaadi väärtasjade hoidmiseks enam kindel koht.

Kirikurüüste otsese ajendina on historiograafias käsitletud ordumeister Wolter von

Plettenbergi kirja, milles nõuti dominiiklaste vastu suunatud tegevuse lõpetamist ja puudutati lühidalt ka Mihkli kloostri lahkunud nunnade küsimust.⁴¹ Tasub rõhutada, et ühtegi teist kiriklikku institutsiooni peale dominiiklaste konvendi ja Mihkli kloostri Plettenbergi kirjas ei puudutata. Niisiis oleks seos kirja ning Oleviste ja Pühavaimu kiriku ründamise vahel vaid kaudne. Ka tähendanuks kirikute ründamine just ordumeistri läkituse ajendil otsest vastuhakku maahärrale, millest linn ei saanud kindlasti huvitatud olla.

Kirikurüüstevastasesest raemäärusest ilmneb, et röövitud esemed tuli tagastada kirikutele, mitte raele. Niisiis ei olnud tollal veel eesmärgiks katoliikliku atribuutika üleüldine kirikust kõrvaldamine. Kummalisel kombel ei nähtud aga ajal, mil isegi liigsete ehete kandmise eest tuli tasuda rahatrahvi, kirikuvara tagastanud rüüstajatele ette mingit karistust. Võimalik, et raad soovis nii vältida tülikat uurimist, repressioonide kohaldamist ning sellest tulenevat uut rahutustelainet.

Veidi aega pärast kirikurüüset, 1524. aasta mihklipäeval, said katoliku preestrid, kelle rendised maksis välja raad, oma viimase regulaarse palga.⁴² Pärast seda esinevad rae arveraamatus vaid üksikud katoliku vaimulikele tehtud väljamaksed.

22. oktoobril jätkas raad oma tööd kaubandust puudutavate korralduste väljandamisega. Soola tohtis tulevikus kaaluda ainult leisika (*Liespfund*) või marknaelaga (*Markpfund*), mitte külmituga. Samuti keelati 100 marga suuruse trahvi ähvardusel soola kokkuostmine kallimalt edasimüümise eesmärgil.⁴³ 28. oktoobril keelas raad evangeelse usu sarjamise mis tahes seisusest, soost ja rahvusest isikutele nii avalikult kui ka salaja.⁴⁴

³⁹ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 59v. Vt. dateeringute kohta lähemalt: L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk. 356, viide 4.

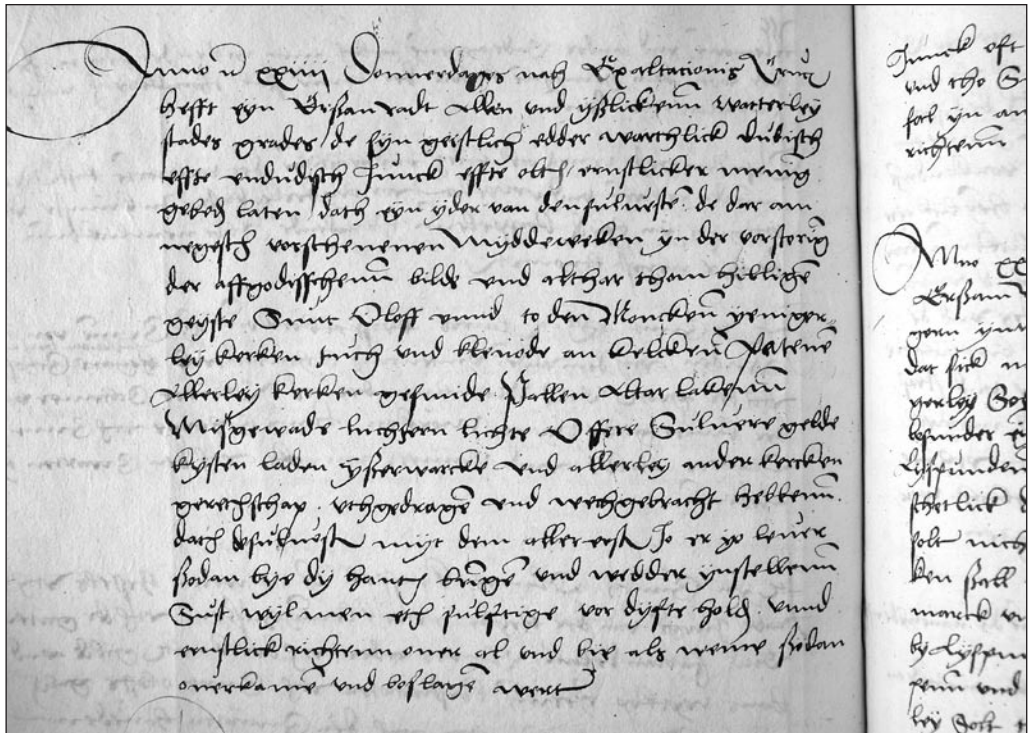
⁴⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 82v.

⁴¹ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster, lk. 138; L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk. 356–357; K. Altof-Telschow. Wanradt-Koelli katekismus, lk. 64. Vt. Plettenbergi kirja tõlget: G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster, lk. 137–138.

⁴² TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 32, fol. 172r. Rendised laekusid tavaliselt kaks korda aastas, mil arveraamatus on ka pikemad raha saanud vaimulike nimekirjad.

⁴³ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 83r.

⁴⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 83v.

Tallinna rae määrus 1524. aasta 15. septembrist, millega manitsetakse tagastama kirikurüüste ajal röövitud vara. TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 82v.

Rae otsuste kuupäevade järgi võib arvata, et istungiteks koguneti kord nädalas, keskmisest ärevamatest aegadest hoolimata ei hakanud raehärrad oma töögraafikut tihendada.

Kui püüda teha lühike kokkuvõte 1524. aasta kirikuelu puudutavatest sündmustest, siis näib, et sel ajal oli Tallinnas kaks leeri – katoliiklik ja evangeelne –, kelle vahel oli tekkinud konflikte. Mida aga tähendas 1524. aasta Tallinnas “evangeelne”, pole teada. Mõlema osapoole puhul võib oletada mingit sotsiaalset momenti, aga kindlat sotsiaalset jagunemist vastavalt usule ilmselt ei olnud. Euroopas täheldatud lihtrahva innukat osavõttu reformatsiooni algfaasist⁴⁵ Tallinna allikad ei näita. Mujal on esialgsele vaimustusele järgnenud rahva huvi lahtumist seletatud sel-

lega, et luterlik ideoloogia pakkus keskmisele inimesele vähe.⁴⁶ Kui pidada silmas dominiiklaste tegevuse ja kirikurüüste vastu suunatud abinõusid, siis pidi Tallinnas kummagi leeri esindajate seas olema madalamat päritolu rahvast. Seda muidugi eeldusel, et kirikuid riisus pigem põobel kui eliit.

1525. aasta 12. jaanuaril saadeti dominiiklaste konvent rae otsusega laiali,⁴⁷ ent sellest pole skraaköites mingit teadet. Küll aga leidub seal 22. jaanuariga dateeritud märkus selle kohta, et igäüks, kes varjab dominiiklaste väärisasju ja dokumente, peab need raele välja andma, vastasel korral käsitletakse varjajat vargana.⁴⁸ Ühelt poolt näitavad allikad selgelt, et dominiiklaste jutlused olid populaarsed ja et märkimisväärse osa nende

⁴⁵ Vt. nt. H. A. Oberman. The Impact of the Reformation: Problems and Perspectives. – Politics and Society in Reformation Europe. Essays for Sir Geoffrey Elton on his Sixty-Fifth Birthday. Ed. E. I. Kouri, T. Scott. Macmillan, 1989, lk. 3–31.

⁴⁶ H. A. Oberman. The Impact of the Reformation, lk. 5.

⁴⁷ T. Kala. Euroopa kirjakuultuur hiliskeskajsetes õppetektides, lk. 104.

⁴⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 84r.

publikust moodustas lihtrahvas. Sel juhul on raske seletada, miks tabas kirikurüüste, mille osalised olid eeldatavasti pärit põobli seast, ka dominiiklaste kirikut. Teisalt nõudis raad dominiiklaste väärisasjade ja dokumentide varjajailt vendade varanduse väljaandmist. Siin on pigem mõeldud mitte kirikurüüste käigus röövitud, vaid vendade endi hoiule antud varandust. Dokumentidel ei saanud ju rüüstajatele olla mingit väärtust. Niisiis oli linlaste seas nii dominiiklaste poolt kui ka nende vastu meelestatud isikuid, pole aga teada, kumb pool oli arvukam või kaalukam. Samuti ei tea me, kes osalesid Tallinna kirikurüüstes ja kui ulatuslik see üldse oli. Peale rae septembrimääruse puudutatakse seda episoodi vaid paaris dokumendis, sealgi riivamisi.

Ent pöördugem tagasi skraaköites leiduvate raemääruste juurde. 8. märtsil 1525 keelati raehärradele 10 marga suuruse trahvi ähvardusel hasartmängud linnasarase piires, 12. märtsil laiendati seda keeldu kõigile linnaelanikele.⁴⁹ Samas teatati, et vaesed linlased (*schamelen Bürger und vorwanten*), kes näljahäda tõttu rukist vajavad, peavad pöörduma rae uksehoidja (*huessluter*) Clawes Dukeri poole, et tolle käest rukist osta. Seda vilja kallimalt edasi müüa oli rangelt keelatud.⁵⁰ Niisiis kannatas Tallinna vaesem rahvas 1525. aasta kevadtalvel mingil määral nälga.⁵¹ Nädal hiljem (19. märtsil) järgnes rukkimüügikorraldusele keeld vürste, isandaid, mõisnikke, prouasid ja preilisis ebaviisakalt kõnetada.⁵² Seos viljapuudusega ning sellest tuleneva rahulolematusega on siin kerge tekkinga. 1524.–1525. aasta ikaldus põhjustaski talurahvarahutusi mitmel pool Liivimaal.⁵³

On üsna tõenäoline, et kehvematel aastatel ei olnud ka linna lihtrahvast kummitavas kevadtalvises toidupuuduses midagi erandlikku. Allikate laadist tulenevalt pole selle kohta varasemast ajast lihtsalt järjekindlaid teateid. Toidupuudus võis asjaolude kokkulangemisel etendada sotsiaalses õhustikus osa, mida sellel varem ei olnud. On ju 16. sajandit üldiselt peetud ajaks, mil konfliktid ja sallimatus eskaleerusid⁵⁴, ning näib, et see pole vale ka Liivimaa puhul.

1525. aasta 2. aprillil keelas raad katoliiklike jumalateenistuste külastamise Toompeal. Preestrid, kes ei olnud nõus loobuma katoliiklikust teenistuskorrast, pidid oma eluruumid ülestõusmispühadeks (1525. aastal 16. aprill), s. t. kahe nädala jooksul vabastama. Samuti kästi linlastel hoida eemale Mihkli kloostrist ja mitte tülitada nunni ilma nende vanemate ja sugulaste loata.⁵⁵

Kuigi Tirbachi ülestähenduses pole seda eraldi märgitud, käis käsk välja kolida ilmselt preestrite kohta, kes elasid linnale või kirikule kuuluvates korterites. Kui paljusid vaimulikke see puudutas, pole teada, ent ilmselt mitte kõiki: osa võis elada ka isiklikes eluruumides (eraomandi kallale raad aga juhul, kui tema korraldusi täideti, ei kippunud), ürnrikuna või kostilisenä.⁵⁶

23. mail ja 11. juunil väljastas raad taas kaks kaubandusalast korraldust, mis puudutasid Hollandi laevu: keegi ei tohtinud nendelt laevadelt soola osta enne, kui kaaluja oli selle kaalunud, samuti ei tohtinud hollandlastele müüa rukist enne, kui nad olid soola maha laadinud.⁵⁷

18. augustil 1525 palusid gildid rael anda

⁴⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 84r–84v.

⁵⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 84v.

⁵¹ Linna valgus ka nälga kannatavat maarahvast. Vt. A. Süvalep. Ordumeister Herman von Brüggeneý külaskäik Tallinna 1536. a. ja turniir raekojaplatsil. – Vana Tallinn I. Tallinn, 1936, lk. 55–76, siin lk. 60.

⁵² TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 84v–85r.

⁵³ J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk. 206–207.

⁵⁴ B. Scribner. Preconditions of tolerance and intolerance in sixteenth-century Germany. – Tolerance and Intolerance in the European Reformation. Ed. O. P. Grell, B. Scribner. Cambridge, 1996, lk. 32–47, siin lk. 39.

⁵⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 85r.

⁵⁶ Vt. kostiliste kohta Tallinna seekides: T. Kala. Johan Kullert, seegieestseisja. – Kümme keskaegset tallinlast, lk. 207–235, siin lk. 230–231.

⁵⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 85v.

välja ordonnantsi, mille kohaselt kõiki kiriklike sissetulekuid (kaasa arvatud preestrite ja munkade isiklike tulused) tuli kasutada seal, kus õiglane.⁵⁸ Siin ei täpsustata küll, mida mõeldakse sissetulekute õiglase kasutamise all, küll aga võib sellest episoodist järeelda, et juba 1524. aasta septembris otsustatud ühislaua loomine ei olnud peaaegu aasta hiljem veel rakendunud. Järgnevad Johan Lange poolt 1525. aasta kevadel raele ette pandud artiklid kirikuelu korraldamiseks.⁵⁹ Sarnaselt Lange, Hase ja Marsowi ühissetepanekutele 1524. aasta sügisest ei puudutata ka siin usuküsimuste teoreetilisi aluseid. Lange nõudis kirikuteenistuse pidamist saksa keeles, iga kiriku juurde täiendavalt nelja vaimuliku palkamist (nende töötasu pidi tulema kiriku vahenditest), Niguliste kiriku juurde kooli rajamist, kogudusekirikutes ja dominiiklaste juures iga nädal jutluste pidamist, kirikule kuuluvate elukorterite andmist evangeelsete vaimulike kasutusse, samuti mittesakslastele eraldi kiriku määramist, kus neid kolm korda nädalas "kristlikult juhataks". Lange nn. kirikukorralduse viimane punkt ütleb, et pühakirjas ei seisa kusagil, et sakramenti tuleks monstraantsis hoida.

Nende punktide põhjal võib arvata, et 1525. aasta kevadel ei peetud Tallinnas veel süstemaatiliselt saksakeelset liturgiat. Jutluste puhul ei saanud seda probleemi olla, kuna ka katoliku kirikus olid ilmikutele mõeldud jutlused alati olnud rahvakeelsed. Samuti pidi Tallinnas tollal tavaks olema katoliku kirikus juurdunud sakramendi elevatsioon ja austamine. Miks nõudis Lange aga mittesakslaste koondamist eraldi kirikusse, ei ole selge. Teatavasti olid hiliskeskajal nn. mittesaksa kantlind mõlemas Tallinna kogudusekirikus

ehk siis koht eestlastega tegelemiseks oli olemas. Võib-olla peeti eestlasi liialt rahututeks ja eraldi kohtlemist vajavateks? Sellele võiks viidata nõudmine jutlustada neile, s. t. teha nende seas selgitustööd kolm korda nädalas, samas kui Niguliste ja Olevist kirikus piisas Lange arvates ühest jutlusest nädalas.

1525. aasta 19. mail kiitis raad heaks kõik Lange nõudmised – ülal refereeritud punktid loeti Langele ette ja anti talle koos rae kinnitusega üle. Ainult sakramendi monstraantsis hoidmise küsimusest ei osanud raehärrad nähtavasti midagi arvata ja jätsid selle oma määrusest lihtsalt välja.⁶⁰ Lange punktidel rajaneva raeotsuse mustand on säilinud raeprotokollide seas⁶¹ ning sisaldab peale skraaköitest tuntud ettepanekute veel üht punkti: nimelt tuli kõik apostli-, Maarja- ja muude pühapäevade tähistamised üle viia pühapäevastele päevadele. Probleemiks ei olnud niisiis nende päevade pidamine (mis tähendas katoliiklike kommete säilitamist), vaid suur töövabadepäevade hulk. Juba 1524. aasta kevadel oli raad palunud Tartu ja Tallinna piiskopilt Johann Blanckenfeldtilt kirikupühade arvu vähendamist, tol korral lükati see palve aga tagasi.⁶² Kas uut sellealast korraldust ka ellu viima hakati, allikatest ei selgu.

Vahetult pärast ülal mainitud kirikuelu küsimusi on skraaköites ära toodud 1525. aasta juulis Wolmari maapäeval vastu võetud otsused mündinduse kohta, millele järgneb ülevaade võõramaiste kuldrahade väärtusest.⁶³ Lisaks korratakse kaebusi, mille kohaselt mõningad jutlustajad, ent ka väikekaupmehed ja linlased on talurahvast ässitanud sõnakuulmatusele oma isandate vastu.⁶⁴ Järgnevad raekorraldused almuste kogumiseks uue seegi heaks, keeld teha linnasarases

⁵⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 85v.

⁵⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 87v–88r, sama tekst kahes eksemplaris ka TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2, fol. 9r ja 10r.

⁶⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 88r–89r. Vt. Lange nõudmistest ja rae vastuste refereeringut ka: J. Kivimäe. Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas, lk. 13–35, siin lk. 26.

⁶¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 1, pag. 149–150.

⁶² Vt. Blanckenfeldti vastust Tallinna raele: G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster, lk. 201–202.

⁶³ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 89r–89v. Vrd. Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. Bd. III. Hrsg. v. L. Arbusow. Riga, 1910, nr. 210. Tallinna esindajatena viibisid maapäeval Hinrik Smit, Hinrik Stumme ja raesekretär Marcus Tirbach (Akten und Rezesse III, nr. 207, § 2).

⁶⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 89v–90r.

küttepuid ja hoida küttepuude tagavara linnamüüride sees, korraldus kolida välja väljaspool linnamüüre asuvatest kuuridest, samuti keeld pidada sellistes kuurides kõrtsi või teha seal tuld.⁶⁵

1525. aasta 9. septembril loeti Suurgildi saalis ette määrus nn. vaimulike läänide tulude jagamise kohta.⁶⁶ Sissetulekud vikaariatelt, tunnipalvustelt, vennaskondade annetustelt, mälestamistelt ja valgustuselt tuli määrata kummagi kogudusekiriku juures ühislaua kaudu evangeelsete pastorite ülalpidamiseks ja vaestehoolekandeks. Seejuures pidi kapitaliannetaja patronaadiõigus püsima jääma.

Skraaköites järgneb sellele määrusele keeld mittekodanikele väljaspool linnavärvaid kaubitseda, korralduseks veel kord ülal toodud sätteid küttepuude kohta ning kästakse kahe nädala jooksul ära vedada aedade ja kuuride vahel olev sõnnik.⁶⁷ Kõik need punktid on säilinud ka mustandina lahtsel topeltlehel,⁶⁸ mis oli kirjutaja Marcus Tirbachile ilmselt aluseks ärakirja tegemisel skraakäsikirja jaoks.⁶⁹ Mustandi väljanägemisest ja koostamise viisist võib arvata, et kõik viimatinimetatud küsimused alates vaimulike läänide sissetulekute jagamisest kuni sõnniku ja küttepuudeni olid arutusel ühel ja samal raeastungil.

Niisiis olid Tallinna rae suurimad mured 1524.–1525. aastal luksuse piiramine, hasartmängude keelamine, soola- ja rukkikaubanduse kontrollimine, spekulatsiooni takistamine, uue mündikorralduse sisseseadmine ja küttepuude hoidmise ning sõnniku vedamise reguleerimine. Kirikuelu puudutavate otsustega keelati katoliku vaimulikele teenistuste pidamine, evangeelsed vaimulikud võeti rae eestkoste alla ning anti korraldus jagada kiriku tulud ühislaua kaudu evangeelsete vai-

mulike ja vaestehoolekande vahel. Eestlasi hakati kogudusekirikutest välja tõrjuma.

1525. aasta sügiseks seisis kõik ülalöeldu paberil; teine küsimus on, milline oli olukord kirikuelus tegelikult. Kirikuteenistuste kohta ei saa me olemasolevatest allikatest teada muud, kui et need pidid olema evangeelsed (mida see ka ei tähendanud) ning saksa-, dominiiklaste kirikus eestikeelsed. Puuduvad igasugused viited täpsemale kirikukorraldusele või evangeelsetele kirikuraamatutele (üks kord nimetatakse käsitsi kirjutatud lauluraamatuid⁷⁰). Kui Niguliste ja Oleviste kirikut mainitakse tihti, siis linnas nii kesksel kohal asuvast Pühavaimu kirikust,⁷¹ ent ka väljapoole linnamüüri jäävatest kabelitest ei ole ümberkorraldustega seoses juttu. Näib, et need asutused ei pakkunud sisserännanud evangeelsetele jutlustajatele huvi, võib-olla muu hulgas ka seepärast, et nad ise ei oleks seal niikuinii jõudnud või tahtnud jutlustada ja teenida.

Näib, et skraaköitesse ei ole raemäärusi ümber kirjutatud kuigi süstemaatiliselt. Otsused on esitatud kronoloogiliselt läbisegi, mõni on ümber kirjutatud kaks korda. Jääb ka teadmata, miks otsustas Marcus Tirbach umbes ühe aasta jooksul – 1524. aasta sügisest 1525. aasta sügiseni – välja antud raekorraldused skraaköitesse ümber kirjutada, loobus aga hilisemate otsuste kopeerimisest. Tirbach tegutses Tallinna raesekretärina 1535. aasta novembrini⁷² ja tema ajal oli skraaköites veel piisavalt tühja ruumi. Küll paistab aga selge olevat, et ei Tallinna raad ega Tirbach kavatsenud tol ajal sisse seada mingit eraldi kiriku-elu puudutavat asjaajamist. Kirikuasju arutati koos muude jooksvate, sageli üsna proosaliste küsimustega.

Üks vähestest reformatsiooniajalugu puudutavatest teadetest säilinud raeprotokollides⁷³

⁶⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 90v.

⁶⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 91r.

⁶⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 92r.

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2, fol. 111r–112v.

⁶⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 91r–92v.

⁷⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 5r.

⁷¹ Heinrich Bockholti nimelise evangeelse jutlustaja väidetavale tegutsemisele Pühavaimu kirikus ei ole tõendust leitud. Vt. A. Ritscher. Reval an der Schwelle zur Neuzeit, lk. 112.

⁷² Vt. T. Kala. Reinold Korner, linnakirjutaja. – Kümme keskaegset tallinlast, lk. 121–149, siin lk. 130.

on gildide esindajate palve 15. maist 1529 skandaalse käitumisega silma paistnud Herman Marsowi Tallinnast väljasaatmise edasilükkamise asjus.⁷⁴ Episood iseenesest on tuntud,⁷⁵ Marcus Tirbachi üles tähendatud protokollitekstist saame teada aga ka palve esitanud kogukonnaliikmete nimed: Jurgen van der Heide (Suurgild), Tile Schroder (Kanuti gild), Hans Wagehals (Olavi gild) koos järgmiste kolme gildi vendadega: Wolmer Brockhusen, Wilm Rinckhoff, Bartelt Bomhouwer, Vallentin van Hagen, Joan Klenou, Rotger Boisman, Peter Kleuinghuszen, Hans van der Heide, Harmen Grothusen, Clawes Radenbeck, Hans Frame, Harmen Korsewerter, Hans Dromeke, Baltsar Slichtekrul. Van der Heide, Boisman, Kleuinghuszen ja Korsewerter valiti mäletavasti juba 1524. aastal ühislaeka eestseisjateks.⁷⁶

Nn. kogukonna ehk gildide osalus reformatsiooni juurutamisel näib olevat olnud märkimisväärne, võib-olla isegi otsustav, kuigi selle tagamaad jäävad ebaselgeks. Raad andis mitmed otsused välja just gildide nõudmisel. Ka gildid ise reguleerisid oma liikmete usu-elu, ning seda kohati täpsemalt ja rangemalt kui raad. Vähemalt jääb selline mulje säilinud allikatest.

Nii 1526. kui ka 1528. aasta vastlajootude ajast pärinevad gildide otsused evangeelse jumalasõna juurutamise ja trahvide määramise kohta Toompeal, Mihkli kloostris või Pirita kloostris katoliiklikel teenistustel käinutele. Torkab silma, et iga säärasest rikkumisest teadjat manitsetakse sellest raele teatama, et süüdlane ei jääks trahvimata.⁷⁷ Niisiis soodustati nuhkimist ja pealekaebamist avalikult. 1528. aasta otsus on vastu võetud neli aastat

pärast esimeste ümberkorralduste väljakuulutamist. Seega ei olnud evangeelsed meeolud tol ajal veel üldised ja linlaste hulgas leitud arvatavasti piisavalt neid, kes külastasid katoliiklikke asutusi.

Ühislaegas

On kiusatus eeldada, et ühislaeka dokumendid, s. t. arvepidamine kiriku sissetulekute ja väljaminekute kohta, peaks andma ülevaate reformatsiooniaegsetest ümberkorraldustest kiriku rahaasjades. Kiriku sissetulekud, enamasti vaimulike läänirendid, ongi loetletud üsna süstemaatiliselt, nimetades altarite pühitsust ja jumalateenistuse liiki, samuti rendist maksnud isikuid, s. t. neid, kes olid altarikapitalist raha laenanud. Kuidas neid sissetulekuid aga jagati, selle kohta saame 1520. aastatel aga teada väga vähe. Ülestähendused väljaminekute kohta enamasti puuduvad ning nii pakuvad ühislaeka dokumendid pigem andmeid hiliskeskaegse katoliikliku kirikuelu, mitte luterlike ümberkorralduste kohta.

Esimesed ühislaeka tarvis tehtud ülestähendused katoliiklikelt teenistustelt laekunud sissetulekute kohta pärinevad 1524. aasta sügisest, need on aga vaid lohakad mustandid. Suurem osa nendest ülestähendustest leidub nn. altarieestseisja raamatus,⁷⁸ mida pidas eespool korduvalt mainitud raesekretär Marcus Tirbach. Mitmetel juhtudel sisaldab see raamat viiteid eraldi sedelitele või kirikute ja vennaskondade eestseisjate arvepidamisele, mida ei ole aga enamasti säilinud. Tagantjärele ei saagi ütelda, kas „altarieestseisja raamatus” püüti tõepoolest fikseerida võimalikult

⁷³ Tallinna raeprotokollide seeria (TLA, f. 230, n. 1, seeria Ab) algab 1526. aastaga. Esimene protokolliraamat (Ab 1) kujutab endast tegelikult hiljem kollatsioneeritud mustandeid ajavahemikust 1526–1540, milles on väga palju lünki.

⁷⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 1, pag. 76.

⁷⁵ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk. 325–326, 696.

⁷⁶ Vt. viide 38.

⁷⁷ A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550 (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 7). Tallinn, 2004, lk. 405–406; TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2, fol. 138r–139r.

⁷⁸ Vt. selle raamatu kohta: T. Kala. Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail. “Dat register der Vicarien vnd presentien wadt se don Ock van den monken”. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001, lk. 147–172, siin lk. 150–152, 163–170.

paljusid kiriklikke sissetulekuid või kujutas see endast vaid Tirbachi isiklikku märkmeteraamatut kirikutulude asjus.

1524. aasta 6. oktoobril volitas magistraat raehärrasid Johan Eckholti ja Hinrik Smiti üle vaatama Oleviste kiriku varalaegast ja sissetulekuid.⁷⁹ Korraldus võis olla seotud värskest toimunud kirikurüüstega. Selle revisjoni tulemusena märgiti üles üle 20 võlg-lase või võlg-lase esindaja, nende seas ka Johan Eckholt ise. Raehärradest olid Oleviste kirikuga seotud kapitalidest laenu võtnud veel Victor Lippe, Johan Gruter ja Hinrick Eppinckrode, lisaks jõukad linnakodanikud nagu Johan Selhorst, Evert Bels, Valentin van Hagen ja Peter Tymmermann, aadlikest Hans Soye (Zöge) Rummust. Ka teised tollest ajast säilinud arved näitavad, et katoliiklikelt kapitalidelt raha laenajad olid enamasti just jõukad linlased, aga ka aadlikud.⁸⁰

Arvet ühislaua sissetulekute üle peeti 1520. aastatel eri viisil, näiteks sissetulekute päritolu (s. t. altarite või katoliiklike teenistuste järgi, mille kasuks kapitalisumma oli määratud) või tagatiseks oleva kinnisvara järgi.⁸¹ Ühetaoline arvepidamissüsteem ühislauas tollal puudus. Ilmselt ei säilitatud asjaomaseid dokumente ka kuigi hoolikalt ega süstematiseeritult, sest nende hilisem arhiivinduslik korrastamine pole olnud kerge. Sisult lähedased või kokkukuuluvad dokumendid on nii mõnigi kord sattunud eri säilikutesse.⁸²

Sageli annetati kapital või asutati vaimulik lään kindla isiku ülalpidamiseks või talle lisateenistuse tagamiseks: vanemad rajasid vikaariaid oma poegadele, korporatsioonid oma liikmete poegadele, kes soovisid preestriks saada. Selliseid isikuid ei võinud niisama lihtsalt jätta elatiseta, mis aga ilmselt olulisem: eraomaniku raha kasutamise sihtots-

tarvet ei saanud ei ilmalikud ega kiriklikud võimud päris omavoliliselt muuta. Säilinud arvete põhjal võib öelda, et vähemalt mõnede kapitalisummade puhul jäid rendisesaajate õigused jõusse ning selline võimalus oli ette nähtud ka rae korraldustega. Näiteks sai vikaar Jacob van Hurle veel 1526. aasta miiklipäeval 24 marka rendist vikaarialt, mille tema vanemad olid asutanud Oleviste kiriku Kolmainu altari juurde.⁸³

Evangeelsete vaimulike tasustamine ühislaua vahenditest on jälgitav alates 1525. aasta kevadest. Sellega seoses on üles tähendatud ka madalamate evangeelsete vaimulike nimed, keda seni pole Tallinna reformatsiooni ajaloo eraldi esile tõstetud. 1525. aasta 1. mail maksti Oleviste kiriku juures selliste tuntud isikute kõrval nagu Herman Marsow (25 mr.), Johan Koel (25 mr.) ja Zacharias Hase (10 mr.) palka veel Jacob Prusszenile (17 mr.), Jacob Trampenowile (17 mr.), Jasper Schomakerile (7 mr.), Heinrich Grutmakerile (8 mr.) ja Henricus Treuerisele (4 mr.).⁸⁴ 1527. aastal said Johan Lange (70 mr.) kõrval palka Hinrik Buckholt (35 mr.), Jurgen Kopperselger (25 mr.), Johan Lanckhorst (35 mr.), Euert (35 mr.), Gregorius (35 mr.) ja koolmeister Hermannus (35 mr.).⁸⁵

Antoniuse vennaskonna arvepidamine

Üks väheseid allikaid, mis võimaldab heita pilku tegelikult aset leidnud ümberkorraldustele 1520. aastate Tallinna kirikuelus, on ülestähendus Püha Antoniuse vennaskonna sissetulekute ja väljaminekute kohta aastast 1524–1530.⁸⁶ Ühegi teise Tallinna kirikliku institutsiooni rahaasjadest ei ole sellest ajast nii head ülevaadet säilinud. Vennaskonna eestseisja Cordt Buschmann andis arved

⁷⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 7 I, fol. 9r.

⁸⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 7 I, fol. 13r–15v, 16r–25r; TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 6r–6v.

⁸¹ Nt. TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2, fol. 132r–136v.

⁸² Vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, Bl 7, Bq 2.

⁸³ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 5r.

⁸⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 2r.

⁸⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 4, fol. 30v.

⁸⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ba 1, fol. 439av–443v.

rae 1535. aastal üle ja nii on need ka rae dokumentide seas säilinud.

Ülestähendused algavad 1524. aasta paastuajaga, mil Buschmann sai vennaskonna eestseisjaks ja võttis asjaajamise üle eelmiselt eestseisjalt Cordt Cardinalilt. Need märkmed ei ole veel seotud kiriklike ümberkorraldustega, vaid tegu oli tavapärase, ametivahetusega kaasneva tulude-kulude ülevaatamisega. Muu hulgas ilmneb siit, et Cordt Cardinal oli koos Gert Anebatiga vennaskonna suurim rendisemaksja: mõlemad tasusid 27 marka aastas, mis tähendab, et 6-protsendilise intressi korral võlgnes kumbki vennaskonnale 450 marka. Keskmiselt oli vennaskonnal viis võlgnikku, kelle tasutud intressid laekusid 1528. aastani vennaskonnale, mitte ühislakale. Ainuke summa, mis Buschmanni ülestähenduste kohaselt 1520. aastatel ühislakale maksti, oli Clawes Synthelt saadud 36 marka – kahe aasta intressid.

Vennaskonna vara ei saanud kirikurüüste ajal kannatada: arvetes märgitakse, et “kui kirikutes kujusid hävitati”, maksis vennaskond Püha Antoniuse altari juurde kuuluvate esemete (*tuch*) väljaviimise eest kolm veeringut. 1520. aastate lõpul müüs Buschmann osa vennaskonna varast maha, näiteks Evert Hesselsile 1529. aastal 12 marga eest hõberisti ja linna arvehärradele kuus messinglühtrit kokku 7 marga ja 12 killingi eest.

Buschmanni arvete juures pakuvad suuremat huvi aga väljaminekud. 1524. aasta ülestõusmispühade ajal lasi Buschmann valmistada Antoniuse altari jaoks küünlaid, maksis preestritele mõlemas kogudusekirikus peetud missade ja vigiilide eest ja begiinidele⁸⁷ küünalde valmistamise eest. Nimeliselt on mainitud kuus Oleviste ja neli Niguliste kiriku preestrit.⁸⁸ Selle kõrval said ka mõlema kiriku evangeelsed jutlustajad tasu surnute mälestamise eest. See tähendab, et juba 1524. aasta kevadel oli katoliikliku vennaskonna ridades neid, kes soovisid lasta oma perekonnanaliikmeid või kadunud vennaskonnakaaslasi

evangeelsetel vaimulikel kui mitte mätta, siis vähemalt mälestada. Kahjuks pole teada, keda täpsemalt katoliiklikud ja evangeelsed vaimulikud mälestasid, ent välistada ei saa sedagi, et ühe ja sama isiku või perekonna mälestamist võidi kindluse mõttes tellida mõlemalt. Kummagi kogudusekiriku katoliiklikud preestrid said vennaskonnalt tasu ka 1525. aastal, nende kõrval maksti evangeelsele pastorile “härra Johanile”, kelle all mõeldi ilmselt Johan Langet. Pärast 1525. aastat maksed katoliiklike teenistuste eest lõpevad.

Vennaskond toetas ka dominiiklaste juurde paigutatud haigete ülalpidamist. 1526. aastal anti selleks otstarbeks üks sõnn, 1527. aastal mainitakse aga, et ajutiselt on haigete toetamise eest võlgu jäädud.

Vennaskonnale kuuluvad kirikuriistad – kolm karikat, kolm pateeni, kaks suudlustahvli, kaks ampullat, samuti dokumendilaegas – anti ühislakale eestseisjatele Helmich Fickele, Clawes Radenbeckele ja Hinrick Boismanile üle alles 1530. aastal. Missarüüd ja liturgilised raamatud paigutati siis Niguliste kiriku käärkambris sealse köstri valve alla.

Lõpetuseks

Esimesed viited liikumisele, mida hiljem on hakatud nimetama reformatsiooniks, ilmuvad Tallinna rae dokumentidesse 1524. aastal. Sel ajal oli Tallinnas juba kaks leeri: evangeelse ja katoliiklike jutlustajate pooldajad. Võib oletada, et nende sotsiaalsed hoiakud kuigipalju erinesid, milles need erinevused aga täpsemalt seisnesid, jääb ebaselgeks. Allikates leidub viiteid rahutusele lihtrahva, sealhulgas eestlaste seas, mida ärgitasid katoliiklikud jutlustajad.

Kuigi raad ja gildid võtsid reformatsiooni-algatuse varakult enda peale, rakendas eriti raad seda ellu erakordselt ettevaatlikult. Ümberkorraldused, nagu evangeelse ülempastori valimine ja ühislakale loomine, otsustati küll

⁸⁷ 1525. aastal oli Tallinnas 11 begiini. Vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 1, pag. 19.

⁸⁸ Oleviste kirikus Jurgen Frank, Jurgen Schroder, Johann Smoker, Johan Degelinck, Frederik Strodinck, Symon Taffelmaker, Niguliste kirikus Evert Galle, Lorents, Markus Breningk, Hermen Kley.

juba 1524. aasta sügisel, ent veel vähemalt aasta aega toimusid mõlemas kogudusekirikus katoliiklikud jumalateenistused evangeelsete kõrval, kusjuures pole teada, milliseid külastati innukamalt.

Evangeelsete jutlustajate Tallinna saabudes olid mitmed raehärrad ning gildide ja vennaskondade juhtfiguurid tegevad katoliiklike kiriku-, altari- või vennaskonna-eestseisjatena, seejärel läks nii mõnigi neist, olgugi ilmselt mitte kõik, vaid mõne kuu jooksul üle evangeelsele poolele, kiirustamata seejuures siiski materiaalsete ümberkorralduste elluviimisega. Olid nad ju katoliiklikest kirikukapitalidest laenanud suuri summasid, mitmed katoliiklikud ilmikvaimulikud olid nende perekonnaliikmed või sugulased. Väärrib rõhutamist, et reformatsiooniaastatel ei tõusnud rae ega gildide poolt katoliiklike ilmikvaimulike vastu ühtegi etteheidet.

Tallinna reformatsiooni paradoks näibki seisnevat selles, et kui uuendused said toetust n.-ö. ülalt, s. t. rae ja gildide seast, siis toimiva katoliikliku finantssüsteemi, sealhulgas krediidisüsteemi ümberkorraldamine, esmapilgul lausa lammutamine ning üldine eitav suhtumine luterlikesse ideedesse Saksa riigivürstide ja hansalinnade seas ei saanud linnaladvikule kuidagi olla julgustav.

Miks asus aga raad koos gildidega siiski nii kiiresti evangeelsete jutlustajate poolele? Olgu siinkohal pakutud järgmine seletus: 1524. aasta kevadtalvel valitses Tallinna lihtrahva, sealhulgas eestlaste seas rahulolematust, mille põhjused ei ole selged. Mõningaid viiteid selles suunas annab viljanappus ja spekulatsioon. Seda rahulolematust eskaleerisid erinevad jutlustajad, kes lisasid olukorrale religioosse momendi. Allikad ei räägi midagi sellest, kuidas suhtus lihtrahvas 1524.–1525. aastal evangeelsetesse jutlustajatesse, küll aga lubavad mitmed dokumendid arvata, et see osa rahvast oli vastuvõtlikuks publikuks katoliiklikele jutlustajatele, eriti dominiiklastele. Just need jutlused toitsid ka lihtrahva rahulolematust ja nimelt seetõttu, ja mitte esimeses järjekorras usulistel kaalutlustel, asus raad koos gildidega vastaspoolele, s. t. evangeelsete jutlustajate leeri.

Majanduslike ümberkorralduste tegemisel linnas lähtusid raehärrad ilmselt kaalutlustest, mis ei kujunenud ainult Tallinnas tegutsenud evangeelsete jutlustajate sõnumi põhjal. Selleks olid uuendused liiga tõsised ja mahukad. Kuigi reformatsiooni on kombeks käsitleda kirikuelu sündmusena, jääb Tallinna allikate põhjal pigem mulje, et tegu oli eeskätt finantsreformiga. Loomulikult etendab sellise mulje kujunemisel otsustavat osa allikate iseloom. Kui uurida Tallinna dokumentides leiduvaid teateid katoliku kiriku kohta, annavad needki ülevaate pigem panganduslikust kui religioosest tegevusest. Erinevalt evangeelsetest jutlustajatest ei teinud ükski katoliiklik kirikhärra Tallinna raele aga ettepanekuid, veel vähem ettekirjutusi selle kohta, kuidas peaks kirikuelu religioosset ja rahalist külge korraldama. Evangeelsed vaimulikud nõudsid endale aga õigusi, mis põhinesid üksnes nende õpetusel, mitte süstemaatilisele seadusandlusele toetuval autoriteedil nagu piiskopi- või paavstivõim. Et me 1520. aastate Tallinnas levitatud evangeelse sõnumi üksikasju ei tea, polegi siinkohal oluline. Tähtis on, et seda õpetust võis vähemalt ääremaade reformatsiooni algaastail esindada põhimõtteliselt kes tahes. Karistamatusetunne, mis sellises olukorras maad võttis, seletaks nii lihtrahva seast alguse saanud korratusi kui ka ilmaliku võimu enneolematut sekkumist kirikuellu.

Tiina Kala

(1967)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1991. aastal, kaitsnud 2001. aastal samas doktoriväitekirja teemal "Euroopa kirjakultuur hiliskesk-aegsetes õppetekstides, Tallinna dominikaanlase David Sliperi taskuraamat". Töötab alates 1991. aastast Tallinna Linnaarhiivis. Peamised uurimissuunad: Eesti keskaegne kirikulugu, hiliskesk-aegsete tekstide ja vormi seosed, Tallinna varasem õigusajalugu.